

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDAGI "KAMSITISH" SEMALI SO'ZLARNING STATISTIK TAVSIFI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i07.015>

Qaxramonova Sevara Qaxramonovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining izohli lug'atlarida "kamsitish" semasiga ega leksik birliklarning statistik tavsifi o'rganiladi. Maqolada qiyosiy tahlillar 1981-yilda nashr etilgan 2 jildli, 2020-yildagi 5 jildli va 2022-yildagi 6 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" nashrlari asosida amalga oshirilgan. Maqolada lug'at turlari va ularning ahamiyati ham yoritilgan, misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kamsitish, izohli lug'at, leksikografiya, statistika, sema, haqorat, leksika, so'z turkumi, leksik fond

STATISTICAL CHARACTERISTICS OF SEMANTIC WORDS "DISCRIMINATION" IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

Kakhramonova Sevara Kakhramonovna
Shakhrisabz State Pedagogical Institute

Abstract: This article will study the statistical description of lexical units with the semantics of "discrimination" in the explanatory dictionaries of the Uzbek language. The comparative analysis in the article was conducted based on the 2-volume edition of the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language published in 1981, the 5-volume edition published in 2020, and the 6-volume edition published in 2022. The article also discusses the types of dictionaries and their meanings, and provides examples.

Keywords: discrimination, explanatory dictionary, lexicography, statistics, Sema, insult, vocabulary, word category, lexical fund

Kirish (Introduction). Bugungi kunda tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari, xususan, sotsiolingvistika, lingvistik ekspertiza, lingvokulturologiya va kompyuter lingvistikasi jadal rivojlanmoqda. Bu jarayonning asosiy sabablaridan biri tilshunoslikning ijtimoiy fanlar bilan tobora chuqur aloqaga kirishayotganidir. So'nggi yillarda tilshunoslikda tildan amaliy foydalanishning samaradorligi masalasi muhim o'rin egalladi. Nutqda til birliklaridan to'g'ri va o'rinli foydalanish, tinglovchiga ta'sir

qilish omilini hisobga olish kabi masalalar kundan-kunga dolzarblashib bormoqda. Ayniqsa, nutq madaniyati va sotsiolingvistika kabi sohalarda soʻzlarning semantik xususiyatlari, yaʼni maʼnolarining nozik jihatlari katta ahamiyat kasb etmoqda. Lingvistik ekspertiza tilshunoslikning amaliy yoʻnalishlaridan biri sifatida alohida oʻrin tutadi. Ushbu soha maʼlum bir shaxsning nutqida ishlatilgan soʻz yoki iboralarning boshqa shaxs, tashkilot, muassasa yoki ijtimoiy guruhning obroʻsiga putur yetkazuvchi, ularning faoliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatuvchi taʼsirini oʻrganadi. Bunda til birliklarining lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi va ularning izohli lugʻatlarda qay darajada toʻgʻri aks ettirilgani koʻrib chiqiladi. Bu jarayon, ayniqsa, "kamsituvchi" yoki haqoratomuz maʼnoga ega soʻzlarni aniqlash, ularni tartibga solish va izohli lugʻatlarda ularning taʼrifini takomillashtirish kabi vazifalarni dolzarb qiladi. Shu bilan birga, tilshunoslikning ushbu yoʻnalishi nafaqat nutqning maʼno jihatlarini, balki uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taʼsirini ham chuqur tahlil qilishni talab qiladi. Bu esa tilshunoslikning zamonaviy jamiyatdagi oʻrni va ahamiyatini yanada oshiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). XX asrning boshlariga kelib, ona tilini oʻqitish jarayonida taʼlim-tarbiya samaradorligini oshirish va oʻquvchilar hamda talabalarning nutq madaniyatini shakllantirishda lugʻatlarning oʻrni beqiyos darajada muhim ahamiyat kasb etdi. Tilshunoslik sohasidagi ilmiy adabiyotlarda lugʻatlar oʻziga xos va markaziy oʻrin egallaydi. Ular tilning grammatik tuzilishini chuqur oʻrganish, turli tillar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir va aloqalarni qiyosiy tahlil qilish, tilning ichki qonuniyatlari va rivojlanish tendensiyalarini aniqlashda asosiy manba vazifasini oʻtaydi. Shu bilan birga, lugʻatlar insonlarning nutqiy madaniyatini yuksaltirish, soʻz boyligini oshirish, tafakkur doirasini kengaytirish, ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirish va umumiy madaniy saviyasini yuksaltirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik va lingvistik vosita hisoblanadi. Bundan tashqari, lugʻatlar til egalarining dunyoqarashi, maʼnaviy-maʼrifiy olami, kundalik turmush tarzi, boy tarixiy oʻtmishi va zamonaviy ijtimoiy hayotini toʻliq aks ettiruvchi muhim ilmiy-manbaviy asar sifatida namoyon boʻladi. Ular xalqning mentaliteti, milliy madaniyati, ijtimoiy qadriyatlar tizimi va anʼanalarini oʻzida mujassam etgan holda, nafaqat leksikologiya va leksikografiya, balki lingvokulturologiya hamda etnolingvistika yoʻnalishidagi tadqiqotlar uchun bebaho manba boʻlib xizmat qiladi.

Lugʻatlar nafaqat soʻz va iboralarning asosiy leksik maʼnolarini ochib berish, balki ularning ijtimoiy-madaniy kontekstda qoʻllanilish xususiyatlarini, semantik nuanslari va konnotativ maʼnolarini, kommunikativ taʼsir darajasini hamda nutqdagi funksional imkoniyatlarini aniqlash va ilmiy tahlil etishda ham muhim vosita hisoblanadi. Shu bois, "kamsituvchi" yoki diskriminatsion xarakterdagi soʻzlarning lugʻatlardagi taʼriflarini yanada aniqroq, toʻliqroq, ilmiy jihatdan asoslangan, zamonaviy talablarga mos va amaliy jihatdan foydali holda takomillashtirish tilshunoslik fani oldidagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu esa lugʻatlarning

nafaqat ta'limiy jarayondagi, balki ijtimoiy hayot, madaniyat va jamoatchilik ongini shakllantirishdagi keng qamrovli ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbek lug'atchiligining shakllanish tarixida ilk bosqichlar XI asrga to'g'ri keladi. Bu davrda buyuk tilshunos, lug'atchi va etnograf Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yaratilgan "Devonu lug'ati-t-turk" asari turkiy xalqlar lug'atshunosligining dastlabki va eng muhim namunasi sifatida e'tirof etiladi. Ushbu noyob asar nafaqat o'sha davrda mavjud bo'lgan turkiy tillarning leksik boyligini to'plash va tizimlashtirish, balki uni arab tilida ilmiy izohlash orqali ikki tilli lug'at an'anasini yaratishda ham muhim rol o'ynadi. Har bir leksema avval turkiy tilda keltirilib, keyin arab tilida batafsil izohlangan. So'zlarning ma'nolarini ochib berish va ularning qo'llanilishini ko'rsatish maqsadida xalq og'zaki ijodining namunalari - maqollar, hikmatli iboralar hamda she'riy to'rtliklar keltirilgan bo'lib, bu jihatdan asar zamonaviy tushunchadagi izohli lug'atning ilk namunasi hisoblanadi. Shunday qilib, "Devonu lug'ati-t-turk" turkiy tilshunoslik tarixida leksikografik an'ananing shakllanishida tub burilish yasagan asar sifatida baholanadi.

Asar nomidagi bu atamada: "devon bu o'rinda so'zlarning muayyan izchillikdagi to'plami; lug'at - "so'zlar" degani; uning izohlovchisi bo'lmish turki "turk" ma'nosida bo'lib, o'sha zamondagi turkiy tilni bildiradi. "Devan lug'ati-t-turki"ning so'zma-so'z tarjimasi "Turk so'zlari devoni" bo'ladi"[1:1088]. Bu nom orqali muallif nafaqat turkiy leksikaning to'plamini, balki turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatlarini, dialektal farqlarini va madaniy qatlamlarini ham qamrab olishni maqsad qilganligi yaqqol ko'rinadi.

"Devonu lug'ati-t-turk" asari turkiy lug'atshunoslik tarixida nafaqat birinchi izohli lug'at sifatida, balki turkiy xalqlarning boy leksik qatlamlarini, frazeologik birliklarini, maqol va matallarini hamda og'zaki she'riyat namunalari saqlab qolishda ham beqiyos ahamiyatga ega bo'ldi. Asarda so'zlarning ma'nolari oddiy izoh bilan cheklanmay, balki ularning real nutqdagi qo'llanilishi, madaniy konnotatsiyalari va ijtimoiy konteksti ham ko'rsatilgan. Bu esa keyinchalik O'rta Osiyo va turkiy dunyoda rivojlanadigan lug'atshunoslik an'analarga mustahkam poydevor yaratdi va zamonaviy o'zbek leksikografiyasining tarixiy ildizlarini belgilab berdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'zbek lug'atchiligi tarixida Husayn Bayqaro hukmronligi davri (XV asr oxiri - XVI asr boshi) alohida o'rin egallaydi. Bu davrda Xurosonda ilm-fan, madaniyat, adabiyot va san'atning yuksak darajada rivojlanishi ko'plab tarixiy manbalar va adabiy asarlarda o'z aksini topgan. Aynan shu madaniy yuksalish muhitida 1500-yillarda Husayn Bayqaroning topshirig'i bilan Tole al-Imoniyy al-Haraviy tomonidan "Badoyi al-lug'at" asari yaratildi. Garchi muallif haqida yetarli ma'lumotlar saqlanib qolmagan bo'lsa-da, bu lug'at turkiy lug'atchilik tarixidagi eng qadimiy namunalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, Alisher Navoiy asarlari tilining leksik xususiyatlarini hisobga olgan holda,

foydalanuvchilar uchun yanada qulay va mukammal tuzilgan "Abushqa" lugʻati ham tuzildi. Bu lugʻat oʻzining tizimli tuzilishi, soʻzlarning keng qamrovli izohi va amaliy qulayligi bilan boshqa shu turdagi lugʻatlardan ajralib turardi. Natijada u nafaqat oʻzbek adabiyoti mutaxassislari, turkiyshunos olimlar va navoiyshunoslar, balki XIX asrning ikkinchi yarmida oʻzbek mumtoz adabiyoti ixlosmandlari tomonidan ham keng qoʻllanila boshlandi.

XX asr oʻzbek tilshunosligi uchun fan sifatida shakllanish va jadal taraqqiyot davri boʻldi. Bu davrda tilshunoslikning nazariy va amaliy yoʻnalishlari yangi bosqichga koʻtarildi. Lugʻatshunoslik ham tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi sifatida rivojlanib, qator muhim ishlar amalga oshirildi. "XX asr oxirlariga kelib oʻzbek lugʻatchiligi yangi turlar bilan boyidi: ensiklopedik, imlo, orfoepik, morfem, chastotali, ters, frazeologik, dialektal, etimologik lugʻatlar turkumi yaratildi"[2:172]. Bu jarayon oʻzbek tilining leksik qatlamlarini har tomonlama oʻrganish va tasniflash imkoniyatlarini kengaytirdi.

Lugʻatshunoslikda umumiy filologik lugʻat hisoblangan izohli lugʻatlarning ahamiyati beqiyosdir. Bunday lugʻatlar tilshunoslik fanining barcha tarmoqlaridagi yutuqlarni, tilning leksik boyligini, semantik tizimini va uslubiy imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim manba hisoblanadi. Izohli lugʻat deganda muayyan tildagi soʻz va iboralarning maʼnolarini batafsil izohlab, ularning grammatik xususiyatlari, uslubiy ranglari va qoʻllanilish doirasini yoritib beruvchi lugʻatlar tushuniladi. "Izohli lugʻat - lugʻaviy birliklar [soʻz, ibora]ning maʼnosini, maʼnolarini sharhlab, tushuntirib beruvchi lugʻat"[3:581].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). "Oʻzbek tilining izohli lugʻati"ning dastlabki namunasi olimlar jamoasi tomonidan tayyorlanib, 1981-yilda Moskvada "Rus tili" nashriyotida Zokir Maʼrufov tahriri ostida ikki jildda nashr etildi. Lugʻat taxminan 60 ming soʻz va iborani qamrab oldi. Vaqt oʻtishi bilan ayrim soʻzlarning maʼnolari oʻzgarishi, leksikaning yangi soʻzlar hisobiga boyishi, shuningdek, lugʻatshunoslik sohasida olib borilgan yangi ilmiy tadqiqotlar natijasida lugʻatni takomillashtirish zarurati paydo boʻldi. Shu sababli Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutiga koʻp jildli izohli lugʻat tuzish vazifasi yuklatildi. Natijada 2006-2008-yillar oraligʻida izohli lugʻatning besh jildli nashri amalga oshirildi. Keyinchalik, oʻzbek tilida lotin yozuviga asoslangan yangi alifboga oʻtish jarayonida foydalanuvchilarning katta qismi kirill alifbosida ham bemalol oʻqish qobiliyatini saqlab qolgan boʻlsa-da, izohli lugʻatni ham zamonaviy yozuvda nashr etish masalasi dolzarb tus oldi. Bu masala 2022-yilda ilk bor olti jildidan iborat "Oʻzbek tilining izohli lugʻati"ning lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida chop etilishi bilan oʻz yechimini topdi. Lugʻatning dastlabki jildlarini tayyorlashda marhum akademiklar Azim Hojiyev, Toʻra Mirzayev va Ernest Begmatovlar faol ishtirok etishdi. Yangi nashrga 5000 ga yaqin yangi soʻz kiritilib,

lugʻatning umumiy hajmi 80 mingdan ortiq soʻz va iborani tashkil etdi. Shunga qaramay, 1981-yilda nashr etilgan ikki jildli izohli lugʻat oʻzining tarixiy ahamiyatini yoʻqotmadi. Taqrizchilar tomonidan bildirilgan tanqidiy mulohazalarga qaramay, u oʻzbek leksikografiyasi tarixida oʻzbek tilining ilk toʻliq izohli lugʻati sifatida alohida ilmiy qimmatga ega boʻlib qoldi. Umuman olganda, oʻzbek lugʻatchiligining qariyb besh asrlik taraqqiyot yoʻli “Badoyi al-lugʻat” va “Abushqa”dan boshlab zamonaviy koʻp jildli izohli lugʻatgacha boʻlgan davrda uzluksiz ilmiy izlanishlar, madaniy ehtiyojlar va til siyosatidagi oʻzgarishlar taʼsirida shakllandi. Bu jarayon oʻzbek tilining leksik boyligini saqlash, tadqiq etish va keng jamoatchilikka yetkazishda lugʻatlarning beqiyos rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshonqulov D. Oʻzbek lugʻatchiligining shakllanish bosqichlari // Academic research in educational sciences. Volume 2, Issue 6. 2021. - P.1088.
2. Бахриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари. Филол. фанл. докт. (DSc) дисс. - Самарқанд. 2020. - Б.172.
3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 6 jildlik. 2-jild. - Toshkent: Gʻafur Gʻulom nashiyoti. 2022. - B.581.